

Iwona Rawicka¹

KRYZYS WYCHOWANIA W WARTOŚCIACH I JEGO KONSEKWENCJE – ANALIZA ZJAWISKA NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU

Streszczenie

W każdym aspekcie ludzkiego życia człowiek spotyka się z analizą wartości, a system wartości ma określony wpływ na życie społeczne i wychowanie. Hierarchiczne uporządkowanie wartości (wyniesione z rodzinnego domu) jest warunkiem większej aktywności młodzieży w sprawach ważnych społecznie i moralnie. Wartości w życiu społecznym są pożądane i cenne. Przemiany, jakie nastąpiły w Polsce po 1989 roku, jak i wcześniej propagowana ideologia marksistowska, miały wpływ na życie rodzin i wychowywanie potomstwa. Niszczenie wartości dotyczyło i często dotyczy wymiaru narodowego, społecznego i religijnego. Pojawiła się laicyzacja życia i przyjęcie konsumpcyjnego modelu życia. Swoiste zmiany dotyczyły wartości rodziny i domu rodzinnego. Rozbicie i dysfunkcyjność rodziny, konflikty w pokoleniach powodują, że dzieci uciekają z domu, a grupa rówieśnicza i jej subkultura staje się wzorem do naśladowania. W ten sposób dochodzi do rozkładu podstawowej kulturotwórczej roli domu rodzinnego. Współczesna rodzina stała się „otwarta” i „chłonna” na wszystko, co dociera do niej z zewnątrz. Wystąpiły tendencje do osiągnięcia wysokiego standardu materialnego i pozyskania wolnego czasu. Wzrósł wskaźnik rozwodów i tzw. pozamałżeńskich wspólnot życia. Kryzys w poważnym stopniu objął wychowawczą funkcję domu rodzinnego. Część wychowujących się w rodzinie dzieci przyjmuje moralność rodziców, ale wykształcają się też alternatywne formy życia moralnego. *Mass media* mają specjalny udział w przebudowie systemu wartości. Wywierają wpływ na ludzi, a szczególnie na młode pokolenie. Przekazywane w nich wzory i zachowania są często bezkrytycznie naśladowane,

¹ Dr n. med. Iwona Rawicka, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Szczecińskiego, Katedra Teologii Praktycznej; ORCID: 0000-0002-3997-2289. Adres do korespondencji: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Szczecińskiego, 70-953 Szczecin, ul. Papieża Pawła VI 2, e-mail: iwonaraw@poczta.onet.pl.

a trudno jest w nich odnaleźć pozytywne ustosunkowanie do takich wartości jak Bóg, religia, ojczyzna, wychowanie, doskonalenie siebie. Kryzys wychowania dotknął przede wszystkim takich wartości jak autorytet i dyscyplina. Młodemu ludziom zaczyna brakować norm i wzorców regulujących ich zachowanie. Często zacierają się to, co jest możliwe, a co nie jest, które plany życiowe są realne, a które nie. Pomocni mogą tu być dobrzy wychowawcy, którzy wskażą prawdziwe życiowe wartości, ale i ukazać cele w życiu. Wychowywanie zarówno przez rodziców, dziadków jak i nauczycieli ma stanowić pomoc w socjalizacji młodego pokolenia. Dokonuje się to przede wszystkim przez przyswajanie wartości i norm społecznych, pomoc w przyjęciu i pełnieniu ról społecznych oraz w kształtowaniu sumienia. Wychowanie powinno wprowadzać w rzeczywistość kulturalną i pomóc młodemu człowiekowi odkryć siebie jako osobę, swoje wartości osobowe, zarówno witalne, intelektualne, estetyczne, jak i moralne. Aby młody człowiek był pożyteczny dla społeczeństwa, powinna go cechować nie tylko twórcza indywidualność, ale również zdolność do współpracy i odpowiedzialności za innych. Gdy wzrasta wykształcenie rodziców, często pojawia się niewydolność wychowawcza i brak rozumienia potrzeb potomstwa. Zapełnienie tej pustki to również wyzwanie dla wychowawców i pedagogów, którzy mogą ukazywać młodym prawdziwe wartości i przez to pomóc odnaleźć sens życia.

Słowa kluczowe: system wartości, wychowanie, rodzina, młodzież

Abstract

THE CRISIS OF UPBRINGING IN VALUES AND ITS CONSEQUENCES

In every aspect of human life, we encounter value analysis, and the value system has a definite impact on social life and education. Hierarchical ordering of values (taken from the family home) is a condition for greater activity of young people in matters that are socially and morally important. Values in social life are desirable and valuable. The changes that took place in Poland after 1989, as well as the previously propagated Marxist ideology had an impact on the lives of families and raising children. The destruction of values concerned and often concerns the national, social and religious dimensions. The laicization of life and the adoption of a consumer model of life appeared. Specific changes concerned the value of the family and family home. The breakup and dysfunction of the family, conflicts in generations mean that children run away from home, and the peer group and its subculture become a role model. In this way, the basic culture-forming role of the family home breaks down. The modern family has become "open" and "receptive" to everything that reaches her from the outside. There were tendencies to achieve a high material standard and to gain free time. The divorce rate and the so-called extramarital communities of life. The crisis has seriously embraced the educational function of a family home. Some of the children growing up in the family accept the parents' morality, but alternative forms of moral life are also emerging. Mass media have a special role in rebuilding the value system. They influence people, especially the young generation. The patterns and behaviors conveyed in them are often uncritically imitated, and it is difficult to find a positive attitude towards such values as God, religion, homeland, upbringing,

and self-improvement. The crisis of upbringing primarily affected such values as authority and discipline. Young people are starting to lack values, norms and patterns regulating their behavior. Often, what is possible and what is not blurred, which life plans are real and which are not. Good educators who can show real life values but also show goals in life can be helpful here. Raising by both parents, grandparents and teachers is to help in the socialization of the young generation. This is done primarily through the assimilation of social values and norms, assistance in adopting and fulfilling social roles, and in shaping conscience. Education should introduce into cultural reality, and help a young person discover himself as a person, his personal values, both vital, intellectual, aesthetic and moral. For a young person to be useful to society, he or she should be characterized not only by creative individuality, but also by the ability to cooperate and be responsible for others. When parental education increases, it often has educational failure and a lack of understanding of the needs of the offspring. Filling this emptiness is also a challenge for educators and educators who can show young people true values and thus help find the meaning of life.

Keywords: value system, upbringing, family, young people

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie i omówienie konsekwencji kryzysu wychowania młodego pokolenia w dobie gwałtownych przemian społeczno-aksjologicznych, powstałego po upadku systemu komunistycznego w Polsce po 1989 roku.

Podjęcie problematyki pozwoliło zobrazować, że zmiany systemowe mocno wpływały na młodego człowieka, który wchodził w dorosłe życie, zarówno rodzinne, jak i społeczne. Problemy aksjologiczne dotyczą prawie każdego aspektu ludzkiego życia. Wynikają one z przyjętego systemu wartości. System wartości ma określony wpływ na życie społeczne i wychowanie. „Wychowanie jest więc procesem integracji człowieka wokół wartości”². Należy jednak zwrócić uwagę, że z moralnego punktu widzenia tylko wartości ogólnoludzkie stanowią podstawę wychowania, które powinno się jak najsprawniej wdrożyć po to, by funkcjonowanie młodego człowieka w społeczeństwie cechowało się wartością, jaką jest moralność. Umocnienie pozytywnej hierarchii wartości jest warunkiem większej aktywności młodzieży w sprawach ważnych społecznie i moralnie³.

Trudno o zgodę wśród aksjologów co do definicji wartości. Rüdiger Lautmann stwierdził, że istnieje ich już ponad 170⁴. Przyjęto, że wartości stanowią podstawową kategorię aksjologii i ujmują je jako wszystko, co priorytetowe, cenne, pożądane i wartościowe. Wartości te budują fundament procesu wychowawczego⁵. Wartość jest zazwyczaj postrze-

2 Ryszard Skrzypniak, „Wartości w procesie wychowania rodzinnego”, *Roczniki Socjologii Rodziny* 12 (2000): 32.

3 Krystyna Chałas, „Wychowanie ku wartościom – podmiotowe trudności realizacji w praktyce edukacyjnej”, w: *Wartości w pedagogice*, red. Waldemar Furmanek (Rzeszów–Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005), 297.

4 Anna Kokocińska, *Społeczna wartość wyższego wykształcenia* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2015), 90.

5 Anna Błasiak, *Aksjologiczne aspekty procesu wychowania* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2009), 20.

gana jako dobro i dlatego wywołuje określone dążenia i działania⁶. Definiowana jest jako „własność bądź jakość rzeczy czyniąca ją użyteczną, pożądaną bądź wysoko ocenianą”⁷ i wiąże się z celami i dążeniami, jakie stawia przed sobą jednostka⁸. Relatywizowanie jej definicji prowadzi do wyróżnienia w niej pewnych cech odniesionych do przedmiotów. Ich występowanie, lub nie, powoduje, że coś jest lub nie jest wartością. Do rangi wartości mogą być nobilitowane również cechy ludzi. Taka jej koncepcja prowadzi na grunt psychologii oraz na jej pogranicze z socjologią i pedagogiką⁹. Nauki społeczne w sposób szczególny interesowały się i nadal interesują wartościami jako pewnym dobrem, ku któremu kierują się ludzkie działania i pragnienia¹⁰.

Szczególnym aspektem egzystencji osobowości jest wymiana informacji z otoczeniem i ich przetwarzanie na język działań praktycznych. Według Janusza Reykowskiego prowadzi to do wytworzenia sieci wartości. W procesie tym dochodzi do wykształcenia się sposobów wartościowania informacji dochodzących do podmiotu ze świata zewnętrznego¹¹. Ma to ścisły związek z tworzeniem przez jednostkę koncepcji siebie¹² i z tworzeniem się jej tożsamości¹³ oraz ze współzależnością cech osobowości z systemem wartości¹⁴.

1. Zniekształcenia i dewastacja systemu wartości

W obrazie systemu wartości młodzieży polskiej żyjącej w ostatnich dekadach XX wieku, zwrócono uwagę na jego niekonsekwencje. Istniały dwie ich zasadnicze przyczyny. Z jednej strony w grę wchodził brak uwewnętrznienia deklarowanych wartości, a z drugiej wprowadzenie do nich takich, które sprawiały, że były one sprzeczne ze sobą. Spowodowało to, że w zależności od sytuacji dominowały raz takie, a kiedy indziej inne wartości¹⁵. Miało to swoje źródło zarówno we wpływie na Polaków ideologii marksistowskiej, jak również w przemianach, które nastąpiły po 1989 roku. Piotr Brzozowski

6 Eugeniusz Bielicki, *Młodociani przestępcy, ich wartości i orientacja wartościująca* (Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1995), 40.

7 Arthur S. Reber, „Wartość”, w: *Słownik psychologii* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2000), 810.

8 Roman Jusiak, „Wartości preferowane przez nauczycieli szkół sandomierskich”, *Roczniki Nauk Społecznych* 28–29, 2 (2000–2001): 32.

9 Bielicki, *Młodociani przestępcy, ich wartości i orientacja wartościująca*, 37.

10 Hanna Świda, „Pojęcie wartości i jej znaczenie dla osobowości”, w: *Młodzież a wartości*, red. Hanna Świda (Warszawa: WSiP, 1979), 16.

11 Eugeniusz Bielicki, *Wpływ wartości na zachowania przestępcze jako przedmiot badań kryminologii* (Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1996), 45.

12 Piotr Oleś, „Z badań nad wartościami i wartościowaniem: niektóre kwestie metodologiczne”, *Roczniki Psychologiczne* 5 (2002): 53.

13 Oleś, „Z badań nad wartościami i wartościowaniem: niektóre kwestie metodologiczne”, 53.

14 Mirosława Czerniawska, Emilia Dolata, „Osobowościowe uwarunkowania systemów wartości”, *Psychologia Rozwojowa* 10, 2 (2005): 131.

15 Leon Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian* (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1995), 113.

wskazuje na fakt, że różne okresy historyczne i związana z nimi kultura oraz specyfika systemów społecznych to czynniki oddziałujące na przemiany w systemach hierarchii wartości¹⁶.

W okresie PRL-u pewnemu względnemu awansowi oświatowemu towarzyszyła depresja aksjologiczna¹⁷. Ówczesny system gratyfikacji doprowadził do utożsamienia wartości z korzyścią. O korzyściach stanowił stopień podporządkowania jednostki władzy. Nagradzanie ludzi miernych na równi z wybitnymi i pracowitych z leniwymi przyczyniło się do chaosu aksjologicznego¹⁸.

Wśród zasadniczych zabiegów służących w okresie PRL-u dewaluacji wartości należy wymienić ich relatywizację, akcentowanie opcji minimalistycznej, bagatelizowanie świata wartości, propagowanie permissywizmu, zastępowanie aksjologii kryterium ważności, konieczności lub korzyści¹⁹. Tym działaniom próbowano przeciwstawić altruizm w poczynaniach społecznych. „Osobowość altruistyczna” charakteryzowała się rozwiniętymi normami sprawiedliwości, społecznej odpowiedzialności, moralnym rozumowaniem i rozwiniętą empatią²⁰. Obecnie w osobowości altruistycznej widzi się bezinteresowne działanie na rzecz innych i nieszukanie korzyści z tego działania. Altruizm jest ukierunkowany na działania na rzecz wartości takich jak życie, gotowość poświęcenia wartości i dóbr²¹.

Niszczenie wymiaru aksjologicznego dotyczyło przede wszystkim wymiaru narodowego, religijnego i społecznego. Prawdziwe wartości były zastępowane przez ich atrapy bądź fetysze (np. „bądź piękna i młoda, a będziesz szczęśliwa”). Można było zaobserwować procedurę wyciszania, dewaluacji i redukcji niektórych postaci. Ogólną tendencją stało się eliminowanie wartości i wymiaru aksjologicznego. Jeżeli próbowało się dać jakiś aksjologiczny punkt odniesienia, to były to raczej wartości utylitarne, w o wiele mniejszym stopniu normatywne (znajdujące swój wyraz w społecznych nakazach i zakazach) lub tym bardziej autoteliczne (będące wartościami samymi w sobie)²².

Inną tendencją, która utrzymywała się u schyłku XX wieku było poważne ograniczenie lub wręcz eliminacja z życia człowieka wartości transcendentalnych i ascetycznych. W dużej mierze było to wynikiem swego rodzaju spontanicznej laicyzacji i przyjęcia konsumpcyjnego modelu życia. W chrześcijaństwie ascezę rozumiano jako wpro-

16 Piotr Brzozowski, „Uniwersalna hierarchia wartości – fakt czy fikcja?”, *Przegląd Psychologiczny* 48, 3 (2005): 261.

17 Andrzej Tyszka, „Wartości zdegradowane, wartości ocalone”, w: *Spór o wartości w kulturze i wychowaniu*, red. Franciszek Adamski (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1991), 15.

18 Tyszka, „Wartości zdegradowane, wartości ocalone”, 16–19.

19 Tyszka, „Wartości zdegradowane, wartości ocalone”, 19–21.

20 Jacek Śliwak, „Altruizm a preferencja wartości”, *Roczniki Filozoficzne KUL* 43 (1995): 111–146.

21 Justyna Mielnik, „Altruizm – próba przybliżenia pojęcia”, *Pedagogia Ojcostwa* 13 (2016): 199.

22 Andrzej Tyszka, „Wartości zdegradowane, wartości ocalone (szkic do bilansu czterdziestolecia)”, w: *Kultura jest kultem własności* (Lublin: Norbertinum, 1993), 103–124.

dzenie w życie religijne i troskę o doskonałość²³. Wraz z liberalizmem i sekularyzmem nastąpił zmierzch religijnych wymiarów ascezy. Dokonało się to przede wszystkim na rzecz wartości samorealizacyjnych i samorozwojowych. Wielu młodych ludzi uwierzyło w sformułowaną pod koniec XIX wieku teorię śmierci Boga, ale z pewnym niepokojem stwierdzali, że szatan żyje i ma się dobrze²⁴. Wyliczano przykłady jego czynnej obecności: rzezie w Afryce, na Bałkanach, AIDS, korupcja, bezrobocie, brak nadziei, przemoc w podmiejskich dzielnicach, narkotyki, itd. Dla wielu młodych stało się to przyczyną pokoleniowego niepokoju. „Wielu dało się opanować «bogom» braku nadziei”²⁵.

Potwierdzeniem powyższego procesu przemian w systemach wartości młodych ludzi jest uzyskany w kolejnych dekadach obraz sposobu wartościowania przez młodych dorosłych ważnych obszarów egzystencji człowieka. Dane z badań Marty Komorowskiej-Pudło wskazują, że wśród wartości najbardziej cenionych przez młodych dorosłych są obecnie wartości hedonistyczne, witalne i estetyczne, a najmniej cenione wartości religijne, moralne i narodowe²⁶.

Swoiste zmiany w systemach wartości na przełomie XX i XXI wieku dotyczyły również wartości rodziny i domu rodzinnego. Rodzina od lat stawiana była na pierwszym miejscu, jeśli chodzi o wartość dla polskiego społeczeństwa i uznana za ważny aspekt osobisty. Związana była z obszarami życia społecznego, takimi jak zdrowie i praca²⁷. Mimo, że szczęście rodzinne sytuowano dość wysoko w hierarchii wartości, to jednak znaczenie i charakter domu rodzinnego zmieniały się. „Dom to miejsce stałego pobytu, w które została tchnięta dusza”²⁸. Był to więc pewien twór duchowy nabudowany na to, co jest materialne. Wielu młodych nie akceptowało tej wartości. Brak odpowiednich mieszkań, konflikty pokoleniowe, rodziny rozbite i dysfunkcyjne, powodowały, że dzieci uciekały z domu i o wiele chętniej przebywały w grupie rówieśniczej czy subkulturowej²⁹. Ten proces w dalszym ciągu jest obserwowany obecnie. W ten sposób dochodziło do rozkładu podstawowej kulturotwórczej roli domu rodzinnego, jaką było wychowanie³⁰. Jak podkreśla Ryszard Skrzypniak „nie istnieje wychowanie bez wartości”³¹, a ówczesna rodzina stała się wspólnotą otwartą na wszystko, co docierało do niej z zewnątrz. Nowe sytuacje budziły w niej niepewność w zakresie postaw i zachowań moralnych. Procesy identyfikacji moralnej przebiegały różnorodnie. Tylko część młodzieży przyjmowała

23 Janusz Mariański, Witold Zdaniewicz, *Wartości religijne i moralne młodych Polaków* (Warszawa: Pallottinum, 1991), 159.

24 Paul Valadier, „Europa i jej bogowie”, *Przegląd Powszechny* 4 (1996): 29.

25 Valadier, „Europa i jej bogowie”, 30.

26 Marta Komorowska-Pudło, „System wartości Schelerowskich a postawy dorosłych wobec wybranych aspektów relacji w heteroseksualnych związkach intymnych”, *Fides et Ratio* 17, 1 (2014): 63–64.

27 Monika Frąckowiak, „Rodzina jako wartość w świadomości współczesnych Polek”, *Roczniki Socjologii Rodziny* 18 (2007): 15–16.

28 Ulrich Schrade, Bogusław Wolniewicz, Jan Zubelewicz, „Dom jako wartość duchowa”, *Znak* 4 (1996): 91.

29 Schrade, Wolniewicz, Zubelewicz, „Dom jako wartość duchowa”, 91.

30 Schrade, Wolniewicz, Zubelewicz, „Dom jako wartość duchowa”, 95–96.

31 Skrzypniak, „Wartości w procesie wychowania rodzinnego”, 38.

moralność rodziców. Wykształcały się pewne alternatywne formy życia moralnego. Był to proces tak zaawansowany, że niektórzy badacze mówili o specyficznej moralności młodzieżowej³².

Biorąc pod uwagę znaczenie rodziny młodego pokolenia dla kształtowania systemu wartości, należy podkreślić czynniki i mechanizmy o szczególnej roli w tym procesie. Aleksandra Lewandowska-Walter wskazuje na proces naśladowstwa i internalizacji wartości w procesie rozwoju moralnego u dzieci³³. Hanna Elżanowska wskazuje na oddziałujący na moralność dziecka wybór określonych sposobów wychowania wynikających z przejawianych systemów wartości przez rodziców³⁴. Przez wielu badaczy obserwowana jest pokoleniowa transmisja wartości, w której pewne wartości są przekazywane w sposób naturalny, a pewne w szczególny sposób podkreślane przez pokolenia starsze, szczególnie, gdy współcześnie preferowane wartości są przez nie postrzegane jako niewłaściwe. Dziadkowie większy nacisk w oddziaływaniu na wnuki kładą na wartości duchowe i niematerialne. Zdarza się także, że starsze pokolenie przejmuje w niektórych obszarach życiowych sposób wartościowania od pokoleń młodszych. Dzieje się tak częściej w rodzinach o liberalnym stylu wychowania³⁵. Znaczące czynniki rodzinne w procesie pokoleniowej transmisji wartości to zgodność w tym zakresie pomiędzy rodzicami młodych ludzi, wysoki poziom elastyczności rodziny na zmiany, wysoki poziom spójności, czyli bliskości między członkami rodziny, jasne komunikowanie przez rodziców swojego systemu wartości własnym dzieciom, autorytarny styl wychowania³⁶, akceptująca postawa wobec dziecka, pozytywne relacje w rodzinie, otwartość na przejawy autonomii u dzieci³⁷, budowanie przez rodziców rodziny funkcjonalnej³⁸. Materialistyczne i konsumpcyjne nastawienie częściej rozwija się u dzieci, których rodzice rozwiedli się³⁹ i wychowywanych w atmosferze mniejszej życzliwości⁴⁰. Podwójnej moralności (oznaczającej grzeczność w domu, a agresję i wrogość poza domem) i odrzuceniu systemów wartości rodziców sprzyja stosowanie wobec dzieci przemocowych form wychowania przez rodziców⁴¹.

Opisane tu rodzinne czynniki warunkujące proces kształtowania systemu wartości u młodzieży znajdują się w dużym zderzeniu z jakością rodzin, w których wychowywane

32 Janusz Mariański, *Wprowadzenie do socjologii moralności* (Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1989), 190.

33 Aleksandra Lewandowska-Walter, „Transmisja wartości w rodzinie”, w: *Kultura konsumpcji – wartości, cele, dobrostan. Psychologiczne aspekty zjawiska*, red. Anna Maria Zawadzka, Małgorzata Niesiobędzka, Dorota Godlewska-Werner (Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Filomatów, 2014), 60, 71.

34 Hanna Elżanowska, „Międzypokoleniowa transmisja wartości w rodzinie”, *Studia z Psychologii w KUL* 18 (2012): 99.

35 Lewandowska-Walter, „Transmisja wartości w rodzinie”, 60, 71.

36 Lewandowska-Walter, „Transmisja wartości w rodzinie”, 65–67.

37 Lewandowska-Walter, „Transmisja wartości w rodzinie”, 68, 72.

38 Elżanowska, „Międzypokoleniowa transmisja wartości w rodzinie”, 108.

39 Lewandowska-Walter, „Transmisja wartości w rodzinie”, 67.

40 Elżanowska, „Międzypokoleniowa transmisja wartości w rodzinie”, 108.

41 Lewandowska-Walter, „Transmisja wartości w rodzinie”, 69.

są kolejne pokolenia młodzieży w ostatnim półwieczu. Większość badań poświęconych rodzinie wskazuje bowiem na rosnący proces degradacji ich jakości i stale wzrastający odsetek ich rozpadu.

Mass media, telewizja w XX wieku, a obecnie Internet mają specjalny udział w przebudowie systemu wartości. Wywierały i wywierają bowiem duży wpływ na ludzi, a szczególnie na młode pokolenie. Przekazywane w nich wzory i zachowania były i są często bezkrytycznie naśladowane. Wiele z programów dla dzieci i młodzieży stara się być aksjologicznie neutralne. W filmach rysunkowych trudno było i trudno jest nadal odnaleźć pozytywne ustosunkowanie do takich wartości jak: ojczyzna, Bóg, religia, wychowawca, doskonalenie siebie itd.⁴² Szczególnie widocznym przykładem erozji roli mass mediów w kształtowaniu wartości u młodego pokolenia jest, trwające od dłuższego czasu, zeszpecenie języka, zarówno filmów fabularnych, jak i programów publicystycznych⁴³, a także powszechna seksualizacja.

Wielu badaczy podkreśla, że dla całego pokolenia młodzieży dojrzewającej pod koniec XX wieku „zabrakło jednoznacznych przesłanek, które zagwarantowałyby normalny rozwój młodego człowieka, budowanie skali wartości moralnych, tworzenie wizji sposobu życia i krytyczne, lecz niefrustrujące wrastanie we współczesne społeczeństwo”⁴⁴. Stąd mówiło się o „patologii ducha czasu”, który był moralnie bezsilny, niepewny i uległy⁴⁵. Poczucie bezsensu życia było charakterystyczne dla wielu kręgów młodzieży. Badania międzynarodowe potwierdziły, że na początku lat 90. XX wieku jedynie Irlandczycy i Amerykanie wyprzedzali Polaków w częstotliwości myślenia o sensie życia⁴⁶. Obserwacje współczesne wskazują, że stan ten jest dalej aktualny.

Przejawem przemian w systemach wartości był także kryzys autorytetu. Nie wszystkie autorytety przestały istnieć. Niektóre zmieniały charakter na bardziej ukryty i bezosobowy⁴⁷. Wielu uległo bezkrytycznemu autorytetowi bezosobowych „mass mediów (...) narzucających im określony sposób myślenia, wartościowania moralnego i stylu życia”⁴⁸.

Przed rokiem 1989 sytuacja w dziedzinie systemów wartości była bardziej klarowna i prosta. Istniały zasadniczo dwa systemy: marksistowsko-leninowski i katolicki⁴⁹. U schyłku XX wieku sytuacja stała się dużo bardziej skomplikowana. Istniał szereg różnych systemów wartości, które swą agitację adresowały do ludzi młodych. Prowadziło to

42 Bernadeta Waszkielewicz, „Baśń dla zgłodniałych pensjonarek”, *Rzeczpospolita* 85 (1996): 4.

43 Barbara Niemiec, „Człowiek bez granic”, *Tygodnik Solidarność* 28 (1996): 4.

44 Karl Dienelt, „Analiza przejawów psychologicznych i dążeń życiowych współczesnej młodzieży”, w: *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. Kazimierz Popielski (Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996), 185.

45 Dienelt, „Analiza przejawów psychologicznych i dążeń życiowych współczesnej młodzieży”, 189.

46 Janusz Mariański, „Postawy młodzieży polskiej wobec sensu życia”, w: *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. Kazimierz Popielski (Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996), 295.

47 Zdzisław Chlewiński, „Kryzys autorytetu?”, *Ethos* 37 (1997): 166.

48 Chlewiński, „Kryzys autorytetu?”, 166.

49 Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, 123.

do relatywizmu aksjologicznego. Młodym ludziom zaczynało brakować wartości, norm i wzorców regulujących ich zachowanie. Nie wiedzieli, co było możliwe, a co nie, które plany życiowe były realne, a które nie. Obniżył się ich poziom odporności emocjonalnej⁵⁰.

Doprowadziło to do powstania tzw. syndromu „R” (syndrom „resentymentu kulturowego”)⁵¹. Powstał on w wyniku negatywnych doświadczeń lub oddziaływań budzących lęk. Przejawiał się uczuciami rozżalenia, pogardy, izolowania i wyobcowania. Syndrom „R” był efektem rozbijania i niszczenia w doświadczeniu jednostki wartości, które były dla niej znaczące. Prowadziło to do powstania lub poszerzenia intelektualno-emocjonalnej „pustki egzystencjalnej”. Było to szczególnie bolesne, gdy dokonywało się pod wpływem wymuszenia lub siły. Końcowym efektem takich stanów psychicznych był zanik nadziei i rozpad dojrzałej, zintegrowanej uczuciowości⁵². Podejmowano szereg prób przezwyciężenia tego aksjologicznego chaosu. Znaczącą rolę odegrali tu dobrzy wychowawcy, opiekunowie, którzy wskazywali prawdziwe życiowe cele i wartości.

O kontynuacji tych procesów świadczy to, że wielu współczesnych autorów mówi o występujących w obecnych czasach przemianach w wartościowaniu i dostosowywaniu własnej tożsamości do aktualnych potrzeb jednostek⁵³.

Odnosząc się do przemian w wartościowaniu Franciszek Adamski nawiązuje do pojęcia pluralizmu wartości i podkreśla, iż „rozbicie jednolitego systemu wartości i norm jednostkowych i społecznych oznacza to, że społeczeństwo przestaje być «całością moralną» rządzącą się wspólnie obowiązującymi normami (...) prowadzi to do wytworzenia się próżni aksjologicznej”⁵⁴. Próżnia ta powoduje, według autora, brak jednoznacznych punktów odniesień do ocen skutkujący dowolnością i relatywizmem w wartościowaniu, a w dalszej kolejności chaosem w jakości życia społecznego, w tym rodzinnego, co wiąże się w dużym stopniu z podejmowaniem decyzji i zachowań problemowych, ryzykownych, niemających oparcia w systemach normatywnych. F. Adamski podkreśla ryzyko odchodzenia od Prawdy Absolutnej na rzecz różnych „prawd” mogących spowodować zachwianie granic dobra i zła oraz prawdy i kłamstwa na temat różnych aspektów życia człowieka⁵⁵.

Potwierdzającymi powyższe są wnioski z badań Andrzeja Masłowskiego, wskazujące, że kryzys w wartościowaniu może wiązać się m.in. z depresyjnością jednostek, poczuciem beznadziejności, impulsywnością, ale także z takimi właściwościami indywidu-

50 Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, 123–124.

51 Kazimierz Popielski, „Miejsce i znaczenie wartości w procesie bycia i stawania się człowieka (VIII tez do dyskusji)”, w: *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. Kazimierz Popielski (Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996), 75.

52 Popielski, „Miejsce i znaczenie wartości w procesie bycia i stawania się człowieka (VIII tez do dyskusji)”, 75.

53 Anna Maria Zawadzka, Małgorzata Niesiobędzka, Dorota Godlewska-Werner, wstęp do *Kultura konsumpcji – wartości, cele, dobrostan. Psychologiczne aspekty zjawiska*, red. Anna Maria Zawadzka, Małgorzata Niesiobędzka, Dorota Godlewska-Werner (Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Filomatów, 2014), 7.

54 Franciszek Adamski, „Pluralizm wartości a wychowanie”, *Fides et Ratio* 3, 7 (2011): 82.

55 Adamski, „Pluralizm wartości a wychowanie”, 82–83.

alnymi, jak egocentryzm, nastawienie na rywalizację, niechęć do współpracy, postawy hedonistyczne, trudności z określeniem własnego sensu życia, z odpowiedzialnością za własne życie⁵⁶. Jednocześnie też okazuje się, że preferowanie określonych wartości wiąże się z określonymi cechami osobowościowymi. Mirosława Czerniawska i Emilia Dolata stwierdziły w badaniach, że osoby preferujące wartości religijne, moralne i interpersonalne przejawiają wyższy poziom empatii i niższy dyrektywności⁵⁷. Wartości materialne mogą być wybierane przez osoby, które mają problem z zaspokojeniem potrzeby bezpieczeństwa i przynależności⁵⁸.

Powyższe analizy wskazują w pewnym stopniu konsekwencje trwających już od kilku dekad zniekształceń i dewastacji systemów wartości.

2. Implikacje wychowawcze przemian w systemie wartości

Wartości odgrywają niezwykle ważną rolę w procesie wychowania. W sensie szerszym jest ono rozumiane jako wszelkie oddziaływanie na człowieka współtworzącego jego osobową indywidualność⁵⁹. Natomiast w sensie węższym są to „wszelkie zamierzone oddziaływania na wychowanka, podejmowane, jak wszelkie inne działania ludzkie, w określonym celu i w określonej sytuacji”⁶⁰. Trudno mówić o wychowaniu bez postawienia jego celu czy celów. To zaś ma już bezpośredni związek z wartościowaniem i wartościami.

Wychowanie stanowi pomoc w socjalizacji młodego pokolenia. Dokonuje się to przede wszystkim przez przyswajanie wartości i norm społecznych, pomoc w przyjęciu i pełnieniu ról społecznych oraz w kształtowaniu sumienia. Wychowanie powinno także wprowadzać w rzeczywistość kulturalną, a także pomóc człowiekowi odkryć siebie jako osobę⁶¹.

Jego celem jest realizacja w wychowanku pożądaných wartości osobowych, w tym witalnych, intelektualnych, estetycznych i moralnych. Dzięki zrozumieniu wartości i ich hierarchii, możliwe jest określenie sensu życia człowieka. Błędem jest jednak uważanie, że najwyższym celem jest wychowanie do indywidualności⁶². Aby młody człowiek był

56 Andrzej Masłowski, „Osobowościowe korelaty kryzysu w wartościowaniu”, *Studia z Psychologii w KUL* 14 (2007): 68–70.

57 Czerniawska, Dolata, „Osobowościowe uwarunkowania systemów wartości”, 130.

58 Anna Maria Zawadzka, Dorota Dykalska-Bieck, „Wartości rodziców i tendencje materialistyczne dzieci”, *Chocwanna* 1 (2013): 236–237.

59 Marian Nowak, „Znaczenie wartości w procesie wychowania”, w: *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. Kazimierz Popielski (Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996), 242.

60 Nowak, „Znaczenie wartości w procesie wychowania”, 242.

61 Nowak, „Znaczenie wartości w procesie wychowania”, 246–251.

62 Katarzyna Wrońska, „Aksjologia Dietricha von Hildebranda w sporze o ideał wychowania”, w: *Spór o wartości w kulturze i wychowaniu*, red. Franciszek Adamski (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1991), 146–147.

pożyteczny dla społeczeństwa, powinna go cechować nie tylko twórcza indywidualność, ale również zdolność do współpracy i odpowiedzialności za innych.

W ostatnich kilku dekadach nastąpił odwrót od tradycyjnych celów wychowawczych takich jak świadomość porządku, osiągnięcia, skromność, dyscyplina, obowiązek, oszczędność, etos pracy. Cele te zostały zepchnięte na dalszy plan, poza te indywidualne, jak np. samodzielność czy kreatywność. Wystąpiły również silne tendencje do osiągnięcia wysokiego standardu materialnego i poszerzenia sfery wolnego czasu. Efektem takiego przesunięcia jest m.in. wzrost wskaźnika rozwodów i tzw. pozamałżeńskich wspólnot życia⁶³.

Kryzys wychowania dotknął przede wszystkim takich wartości jak autorytet i dyscyplina. Dokonywało się to przy współudziale pedagogiki (np. poprzez szkoły waldorfskie lub antypedagogikę). Z tymi wartościami wiązało się możliwe świadome podporządkowanie nakazom i zakazom. Była to umiejętność przeżywania wyrzeczeń. Młody człowiek powinien się uczyć nie tylko wygrywać, ale również i przegrywać⁶⁴.

Autorytet wynika z poznania prawdy i poszanowania dla niej. Człowiek łączy się z prawdą za pośrednictwem kogoś, kto już głębiej ją poznał⁶⁵. Zależność między autorytetem wychowawcy a wolnością wychowanka dość trafnie ukazał Stefan Kunowski. Według niego sfera kierownictwa kurczy się wraz z rozwojem procesu wychowawczego, a poszerza się sfera samodzielności wychowanka. Nigdy jednak nie powinna zaistnieć sytuacja, w której pierwsza z nich zostanie zredukowana do zera, a wszelkie autorytety wyeliminowane⁶⁶. Właściwa ewolucja sfer kierownictwa i samodzielności ma dobrze przygotować wychowanka do podjęcia trudu samowychowania⁶⁷. W efekcie człowiek powinien osiąść umiejętność kierowania własnym rozwojem i kształtowania duchowej dojrzałości⁶⁸.

Od końca XX wieku ma miejsce mniej lub bardziej świadoma eliminacja autorytetów i próba zastąpienia ich pseudoautorytetami. Podważanie wiarygodności osób prowadziło do zakwestionowania ich jako autorytetów. Proces ten nasilał się, a jego efektem był i jest nadal chaos aksjologiczny i relatywizm moralny. „Kryzys szkoły i rodziny naznaczony jest niszczeniem, a w konsekwencji brakiem autorytetów i osób znaczących”⁶⁹. Zanim nastąpił kryzys w wartościowaniu w sytuacji zagrożeń, które docierały do wychowanka ze sfery kultury, mógł być on broniony przez szacunek dla mądrości i prawości wychowawcy⁷⁰.

63 Mariański, Zdaniewicz, *Wartości religijne i moralne Polaków*, 159–161.

64 Karol Kotłowski, *Aksjologiczne podstawy teorii wychowania moralnego* (Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1976), 101.

65 Grzegorz Dobroczyński, „Wyjście z jaskini w czas kryzysu”, *Przegląd Powszechny* 3 (1996): 271.

66 Stefan Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki* (Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, 1993), 257.

67 Stanisław Sławiński, *Wychowywać do posłuszeństwa* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1994), 21.

68 Maria Ossowska, *Podstawy nauki o moralności* (Warszawa: PWN, 1957), 332.

69 Alina Rynio, „Autorytet osób znaczących w kształtowaniu osobowości dojrzałej”, *Ethos* 37 (1997): 121.

70 Teresa Kukułowicz, „Wartości w wychowaniu”, w: *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. Kazimierz Popielski (Lublin: Redakcja Wydawnictw

Kryzys w poważnym stopniu przeżywała i dalej przeżywa również wychowawcza funkcja domu rodzinnego. Wyraża się to chociażby w przenoszeniu przez rodziców odpowiedzialności za wychowanie na szkołę bądź inne instytucje wychowujące. Tymczasem mogą one działać skutecznie tylko jako przedłużenie domu, utwierdzając i rozszerzając wyniesione stamtąd nawyki i związane z nimi wartości. Inaczej dochodzi do tragicznych konfliktów i nieporozumień. Zasadne jest więc twierdzenie, że „bez współpracy domu szkoła jest wychowawczo bezsilna i może tylko niszczyć duchowy dorobek ludzkości”⁷¹. W warunkach, gdy wzrasta wykształcenie rodziców, dom jest często niewydolny wychowawczo, a rodzice często nie rozumieją potrzeb swojego potomstwa. Skrzywdzone przez nich dzieci, szczególnie w okresie preadolescencji i adolescencji, szybko odnajdują między sobą wspólne cechy, zainteresowania i nastawienia życiowe. Odczuwają między sobą pewnego rodzaju więzi, tworząc np. różne grupy subkulturowe⁷². Takie doświadczenia można było obserwować zarówno w XX wieku, jak i obecnie.

Odcięcie się od wartości transcendentalnych doprowadziło w wielu wypadkach do zastępowania ich pseudowartościami. Taką wartością stała się od końca lat 60. XX wieku fałszywie pojęta wolność. Rozumienie rozpowszechnione przez amerykańskich hippisów i europejskie ruchy młodzieżowej kontestacji uczyniło z niej nieograniczoną swobodę działania. Według Tadeusza Gadacza „twórcze akty wolności nie są spełniane w aksjologicznej pustce”⁷³. Podlegają wartościującej ocenie i nie stanowią wartości absolutnej. Z jednej strony można zaobserwować fascynację wolnością, a z drugiej ucieczkę przed odpowiedzialnością, która stanowi logiczną konsekwencję przyjęcia prawdziwej wolności. Można też obserwować rezygnację z wolności oraz wyrażanie ekspresji swojej osobowości za cenę poczucia bezpieczeństwa⁷⁴.

Wielu badaczy i znawców kultury uważa, że kryzysowi aksjologicznemu dała początek rewolucja francuska, a później również październikowa. Trwały one w pewnych wymiarach pod postacią rewolucji kulturowej i seksualnej. Oznaczało to, że „człowiek ulega gwałtowi w najgłębszych pokładach swojego życia”⁷⁵.

Przyczyny kryzysu wychowania w wartościach są złożone. Jedną z nich był szybki postęp naukowy i techniczny. Następujące po sobie pokolenia żyły w zupełnie zmienionych warunkach i przez to często nie potrafiły się zrozumieć. Miało to również swój wymiar w lekceważeniu pewnych wartości⁷⁶. Kolejną przyczyną była intelektualizacja kultury. Na terenie szkoły przejawiało się to przeintelektualizowaniem programów

Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996), 412.

71 Schrade, Wolniewicz, Zubelewicz, „Dom jako wartość duchowa”, 96.

72 Kotłowski, *Aksjologiczne podstawy teorii wychowania*, 102.

73 Tadeusz Gadacz, „Wychowanie do wolności”, w: *Poza kryzysem tożsamości*, red. Franciszek Adamski (Kraków: Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1993), 101.

74 Erich Fromm, *Ucieczka od wolności* (Warszawa: Czytelnik, 1999), 140–141.

75 Dobroczyński, „Wyjście z jaskini w czas kryzysu”, 269.

76 Kotłowski, *Aksjologiczne podstawy teorii wychowania*, 127–129.

wychowawczych⁷⁷. Ważną przyczyną niepowodzeń wychowawczych był i jest kryzys tradycyjnej rodziny. Kiedyś wychowywała ona w poszanowaniu dla pracy, solidarności, wytrwałości, itd. W takiej rodzinie głównym wychowawcą była praca, która służyła utrzymaniu. Tymczasem rodzina konsumpcyjna zagubiła tę atmosferę wychowawczą.

Zakończenie

Kilka ostatnich dekad doprowadziło do znaczących, niekiedy wręcz rewolucyjnych, zmian w systemach aksjologicznych. Dokonało się to w dużej mierze pod wpływem rewolucji technologicznej. Wiele tradycyjnych wartości uległo dewastacji. W zamian nie udało się zaproponować niczego wartościowego. Pustka egzystencjalna domagała się jednak wypełnienia. Podjęta próba jej wypełnienia w sposób destruktywny wprowadziła jeszcze większy chaos aksjologiczny. Przykładem takiej kompensacji w dekadzie lat 90. XX wieku był ruch *techno trance*. Muzyka silnie działająca na układ nerwowy – w połączeniu z narkotykami – szybko wprowadzała w stany ekstatyczne⁷⁸. To pozwoliło na jakiś czas zapomnieć o problemach. Wypełnienie tej pustki było również i jest nadal wyzwaniem dla wychowawców, którzy mogą ukazywać młodym ludziom prawdziwe wartości i przez to pomóc w odnalezieniu sensu życia.

Bibliografia

- Adamski, Franciszek. „Pluralizm wartości a wychowanie”. *Fides et Ratio* 3, 7 (2011): 80–85.
- Bielicki, Eugeniusz. *Młodociani przestępcy, ich wartości i orientacja wartościująca*. Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1995.
- Bielicki, Eugeniusz. *Wpływ wartości na zachowania przestępcze jako przedmiot badań kryminologii*. Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1996.
- Błasiak, Anna. *Aksjologiczne aspekty procesu wychowania*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2009.
- Brzozowski, Piotr. „Uniwersalna hierarchia wartości – fakt czy fikcja?”. *Przegląd Psychologiczny* 48, 3 (2005): 261–276.
- Chałas, Krystyna. „Wychowanie ku wartościom – podmiotowe trudności realizacji w praktyce edukacyjnej”. W: *Wartości w pedagogice*, red. Waldemar Furmanek, 297–309. Rzeszów–Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005.
- Chlewiński, Zdzisław. „Kryzys autorytetu?”. *Ethos* 37 (1997): 160–167.
- Czerniawska, Mirosława, Emilia Dolata. „Osobowościowe uwarunkowania systemów wartości”. *Psychologia Rozwojowa* 10, 2 (2005): 123–133.

⁷⁷ Kotłowski, *Aksjologiczne podstawy teorii wychowania*, 127–129.

⁷⁸ Elżbieta Wolicka, „Między chaosem a porządkiem”, *Znak* 5 (1996): 28.

- Dienelt, Karl. „Analiza przejawów psychologicznych i dążeń życiowych współczesnej młodzieży”. W: *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. Kazimierz Popieliski, 185–201. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996.
- Dobroczyński, Grzegorz. „Wyjście z jaskini w czas kryzysu”. *Przegląd Powszechny* 3 (1996): 269–271.
- Dyczewski, Leon. *Kultura polska w procesie przemian*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1995.
- Elżanowska, Hanna. „Międzypokoleniowa transmisja wartości w rodzinie”. *Studia z Psychologii w KUL* 18 (2012): 97–114.
- Frąckowiak, Monika. „Rodzina jako wartość w świadomości współczesnych Polek”. *Roczniki Socjologii Rodziny* 18 (2007): 15–38.
- Fromm, Erich. *Ucieczka od wolności*. Warszawa: Czytelnik, 1999.
- Gadacz, Tadeusz. „Wychowanie do wolności”. W: *Poza kryzysem tożsamości*, red. Franciszek Adamski. Kraków: Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1993.
- Jusiak, Roman. „Wartości preferowane przez nauczycieli szkół sandomierskich”. *Roczniki Nauk Społecznych* 28–29, 2 (2000–2001): 29–61.
- Kokocińska, Anna. *Społeczna wartość wyższego wykształcenia*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2015.
- Komorowska-Pudło, Marta. „System wartości Schelerowskich a postawy dorosłych wobec wybranych aspektów relacji w heteroseksualnych związkach intymnych”. *Fides et Ratio* 17, 1 (2014): 57–90.
- Kotłowski, Karol. *Aksjologiczne podstawy teorii wychowania moralnego*. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1976.
- Kukułowicz, Teresa. „Wartości w wychowaniu”. W: *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. Kazimierz Popieliski, 411–413. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996.
- Kunowski, Stefan. *Podstawy współczesnej pedagogiki*. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, 1993.
- Lewandowska-Walter, Aleksandra. „Transmisja wartości w rodzinie”. W: *Kultura konsumpcji – wartości, cele, dobrostan. Psychologiczne aspekty zjawiska*, red. Anna Maria Zawadzka, Małgorzata Niesiołędzka, Dorota Godlewska-Werner, 59–77. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Filomatów, 2014.
- Mariański, Janusz, Witold Zdaniewicz. *Wartości religijne i moralne młodych Polaków*. Warszawa: Pallottinum, 1991.
- Mariański, Janusz. „Postawy młodzieży polskiej wobec sensu życia”. W: *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. Kazimierz Popieliski, 289–307. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996.
- Mariański, Janusz. *Wprowadzenie do socjologii moralności*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1989.

- Masłowski, Andrzej. „Osobowościowe korelaty kryzysu w wartościowaniu”. *Studia z Psychologii w KUL* 14 (2007): 57–71.
- Mielnik, Justyna. „Altruizm – próba przybliżenia pojęcia”. *Pedagogia Ojcostwa* 13 (2016): 199–205.
- Niemiec, Barbara. „Człowiek bez granic”. *Tygodnik Solidarność* 28 (1996): 4.
- Nowak, Marian. „Znaczenie wartości w procesie wychowania”. W: *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. Kazimierz Popielski, 241–259. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996.
- Oleś, Piotr. „Z badań nad wartościami i wartościowaniem: niektóre kwestie metodologiczne”. *Roczniki Psychologiczne* 5 (2002): 53–75.
- Ossowska, Maria. *Podstawy nauki o moralności*. Warszawa: PWN, 1957.
- Popielski, Kazimierz. „Miejsce i znaczenie wartości w procesie bycia i stawania się człowieka (VIII tez do dyskusji)”. W: *Człowiek – wartości – sens. Studia z psychologii egzystencji. Logoteoria i nooteoria. Logoterapia i nooterapia*, red. Kazimierz Popielski, 71–76. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996.
- Reber, Arthur S. „Wartość”. W: *Słownik psychologii*, 810. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2000.
- Rynio, Alina. „Autorytet osób znaczących w kształtowaniu osobowości dojrzałej”. *Ethos* 37 (1997): 121–129.
- Schrade, Ulrich, Bogusław Wolniewicz, Jan Zubelewicz. „Dom jako wartość duchowa”. *Znak* 4 (1996): 90–108.
- Skrzypniak, Ryszard. „Wartości w procesie wychowania rodzinnego”. *Roczniki Socjologii Rodziny* 12 (2000): 32–47.
- Sławiński, Stanisław. *Wychowywać do posłuszeństwa*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1994.
- Śliwak, Jacek. „Altruizm a preferencja wartości”. *Roczniki Filozoficzne KUL* 43 (1995): 111–146.
- Świda, Hanna. „Pojęcie wartości i jej znaczenie dla osobowości”. W: *Młodzież a wartości*, red. Hanna Świda, 12–50. Warszawa: WSiP, 1979.
- Tyszka, Andrzej. „Wartości zdegradowane, wartości ocalone (szkic do bilansu czterdziestolecia)”. W: *Kultura jest kultem własności*, 103–124. Lublin: Norbertinum, 1993.
- Tyszka, Andrzej. „Wartości zdegradowane, wartości ocalone”. W: *Spór o wartości w kulturze i wychowaniu*, red. Franciszek Adamski, 13–35. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1991.
- Valadier, Paul. „Europa i jej bogowie”. *Przegląd Powszechny* 4 (1996): 29–31.
- Waszkielewicz, Bernadeta. „Baśń dla zgłodniałych pensjonarek”. *Rzeczpospolita* 85 (1996): 4.
- Wolicka, Elżbieta. „Między chaosem a porządkiem”. *Znak* 5 (1996): 14–29.
- Wrońska, Katarzyna. „Aksjologia Dietricha von Hildebranda w sporze o ideał wychowania”. W: *Spór o wartości w kulturze i wychowaniu*, red. Franciszek Adamski, 143–151. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1991.

Zawadzka, Anna Maria, Dorota Dykalska-Bieck. „Wartości rodziców i tendencje materialistyczne dzieci”, *Chowanna* 1 (2013): 235–254.

Zawadzka, Anna Maria, Małgorzata Niesiobędzka, Dorota Godlewska-Werner. Wstęp do *Kultura konsumpcji – wartości, cele, dobrostan. Psychologiczne aspekty zjawiska*, red. Anna Maria Zawadzka, Małgorzata Niesiobędzka, Dorota Godlewska-Werner, 7–12. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Filomatów, 2014.